

Літературознавство

УДК.811.161 Костомаров
DOI: 10.26565/2227-1864-2020-86-01

Поет і науковець Микола Костомаров: проблема ідентичності

Олександр Іванович Борзенко

*доктор філологічних наук, професор кафедри історії української літератури,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
(майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна);
e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>*

Дуже важко досліджувати художню літературу поза суспільними й біографічними контекстами. А надто в тому випадку, коли літературний і національний рухи складають єдине ціле – як це було в Україні XIX століття.

Немалу роль у розвитку того багатогранного – літературного й водночас національного – процесу відіграв відомий письменник, видатний історик і громадський діяч Микола Костомаров. І сьогодні його особа викликає значний науковий інтерес – найперше як певний тип українського інтелектуала, котрий пройшов непростий шлях національного самоусвідомлення. Його індивідуальний досвід осягнення особистої та національної ідентичності і нині має неабияку пізнавальну цінність.

Історію набуття ідентичності представлено насамперед в автобіографії письменника, щоправда, вона позначена відчутним впливом авторської (свідомої або несвідомої) ретроспективної корекції. Матеріали автобіографії доповнено мемуарами третіх осіб, які, принаймні у ключових епізодах, зазвичай засновані на свідченнях того-таки Костомарова.

Біографи внесли в інтерпретацію фактів чимало такого, що було нав'язно стереотипами романтизму. Окремі біографічні епізоди пояснено в аспекті пошуку індивідуальної свободи. Виділено також чинник фантазування, зокрема щодо характеру творчо-наукових практик поета й історика, які передбачали психологічне «занурення» в інше середовище або епоху.

У певному сенсі продовженням історичних реконструкцій та психологічних практик із «занурення» в досліджуване середовище стали й вивчення Костомаровим української мови, і збирання ним народних пісень та подальше авторське переосмислення фольклорних мотивів.

Усе разом відчутно вплинуло на його самоусвідомлення та з часом обумовило прийняття української національної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, біографія, романтизм, фольклорні мотиви, національний характер

Борзенко А. И. Поэт и ученый Николай Костомаров: проблема идентичности

Крайне сложно исследовать художественную литературу вне общественных и биографических контекстов. Особенно в том случае, когда литературный и национальный процесс составляют единое целое – как это было в Украине XIX века.

Немалую роль в развитии того многогранного – литературного и одновременно национального – процесса сыграл известный писатель, выдающийся историк и общественный деятель Николай Костомаров. И сегодня его личность вызывает значительный научный интерес – прежде всего как определенный тип украинского интеллектуала, который прошел непростой путь национального самопознания. Его индивидуальный опыт постижения личной и национальной идентичности и сейчас имеет большую познавательную ценность.

История приобретения идентичности представлена прежде всего в автобиографии писателя, правда, она не избежала ощутимого влияния авторской (сознательной или неосознанной) ретроспективной коррекции. Материалы автобиографии дополнены мемуарами третьих лиц, которые, по крайней мере в ключевых эпизодах, часто основаны на свидетельствах того же Костомарова.

Біографи внесли в інтерпретацію фактів немало такого, що було нав'язно стереотипами романтизму. Відокремлені біографічні епізоди представлені в аспекті пошуку індивідуальної свободи. Виділено також фактор фантазування, в частині касательно характеру творчих і наукових практик поета і історика, передбачаючих психологічне «погруження» в іншу середовище або епоху.

В определенном смысле продолжением исторических реконструкций и психологических практик по «погружению» в исследуемую среду стали и изучение Костомаровым украинского языка, и записывание им народных песен, и дальнейшее авторское переосмысление фольклорных мотивов.

Все вместе ощутимо повлияло на его самосознание и со временем обусловило принятие украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: идентичность, биография, романтизм, фольклорные мотивы, национальный характер

Olexander Borzenko. Poet and scientist Nikolai Kostomarov: the problem of identity

It is extremely difficult to explore creative products outside of social and biographical contexts. This is especially important in the case when the literary and national processes form a single whole - as was the case in Ukraine in the 19th century.

The famous writer, historian and public figure Nikolai Kostomarov played a significant role in the development of that multifaceted - literary and at the same time national - process. And today his personality is of considerable scientific interest - primarily as a

certain type of Ukrainian intellectual who has gone through a difficult path of national self-knowledge. His individual experience of comprehending personal and national identity still has great cognitive value.

The history of the acquisition of identity is presented primarily in the writer's autobiography, although it has not escaped the tangible influence of the author's (conscious or unconscious) retrospective correction. The materials of the autobiography are supplemented by memoirs of third parties, which, at least in key episodes, are often based on the testimonies of the same Kostomarov.

Biographers have introduced into the interpretation of the facts a lot that was inspired by the stereotypes of romanticism. Selected biographical episodes are presented in the aspect of the search for individual freedom. The factor of fantasizing is also highlighted, in particular regarding the nature of the creative and scientific practices of the poet and historian, providing for a psychological "immersion" in another environment or era.

In a sense, the continuation of historical reconstructions and psychological practices of "immersion" in the studied environment was Kostomarov's study of the Ukrainian language, and his recording of folk songs, and further author's rethinking of folklore motives.

All together significantly influenced his self-awareness and, over time, determined the adoption of the Ukrainian national identity.

Key words: identity, biography, romanticism, folk motives, national character

Микола Костомаров якось зауважив, що поет і викладач історії, а також професор і ректор Петро Гулак-Артемівський завжди віддавав перевагу престижним чиновницьким «ролям» і через це, мовляв, утратив шанс бути собою, змарнував своє справжнє – літературне – покликання [11, с. 458].

У цій доволі сміливій характеристиці «іншого» Костомаров порушив важливе питання ідентичності, яким і сам неабияк переймався. Недарма так ревно (особливо на схилі літ) опікувався ретроспективним вибудовуванням бажаної траєкторії свого «я», зокрема у форматі докладної й відчутно романтизованої автобіографії.

Вивчення ідентичності (особистої [6] й національної [16]) важливе насамперед в аспекті літературно-наукової і громадської діяльності письменника, а надто у зв'язку з його – без перебільшення – ключовою роллю в Кирило-Мефодіївському братстві. Не дивно, що науковці не раз порушували це питання. У монографії Ярослава Козачка розглянуто літературну спадщину Костомарова в контексті національного творення [7], а в дослідженні Ольги Гончар представлено «постать історика на тлі епохи» [3]. Доволі змістовними є розвідки Валентини Шандри [19], Ольги Блик [1], Олександра Удода [18] та ін. Ґрунтовна науково-популярна біографія Костомарова, яку написав Олексій Ясь, також містить чимало посутніх спостережень [21].

Одне слово, на сьогодні вже запропоновано низку переконливих інтерпретацій того доволі значного фактичного матеріалу, що стосується різних граней діяльності видатного письменника й історика. Накопичений досвід може суттєво прислужитися до подальших наукових пошуків. Завданням цієї студії є розкриття чинників, що вплинули на ідентичність Костомарова та сформували тривку основу його особистого й національного самоусвідомлення.

Непрості стосунки з «долею» поет і вчений Костомаров представив у добре продуманій історії самопізнання й самотворення. Можливо, найпомітнішим епізодом у цій історії став 1847 рік, коли відбувся арешт «київських змовників»: тоді російські жандарми розгромили таємну українську організацію, якої, за категоричним

твердженням Костомарова, ніколи й не існувало. Активний учасник і визнаний ідеолог Кирило-Мефодіївського братства, котрий на схилі літ міг не зважати на цензуру, публічно наголошував: «...товариства Кирила і Мефодія не існувало; були лишень розмови про нього без жодних намірів його заснувати» [12, с. 230].

Така подиву гідна непослідовність поета і вченого дістає бодай часткове пояснення в аспекті його ідентичності, що виражена, зокрема, у низці біографічних епізодів (як слушно зауважив Поль Рікер, хоч і в дещо іншому теоретичному контексті, «саме ідентичність історії створює ідентичність персонажа» [14, с. 178]).

Ще Василь Семецький підмітив, що діяльність Костомарова здобувається на оптимальне потрактування лише у зв'язку із його біографією, а надто з урахуванням «декотрих рис його особистого характеру» [15, с. 199]. Біограф спеціально виділив те, що назвав «крайньою нервовістю» [15, с. 200] письменника й історика. Мовляв, вона (ця нервовість) яскраво виявилась «у тій багатій фантазії, у тій здатності правдоподібно відтворювати досліджувану епоху, що зробила твори Миколи Івановича улюбленою лектурою освіченої публіки...» [15, с. 200].

Цю «нервовість» своєї натури Костомаров пояснював насамперед спадковістю та особливостями виховання. Серед іншого окремо відзначив, що батько-поміщик прищеплював йому русоїзм і «вольтеріанское неверие» [11, с. 428], а матір-селянка усіма силами протидіяла цим химерним дослідям над дитиною («нежный возраст мой, требовавший непрестанных обо мне попечений матери, давал ей время и возможность противодействовать этому направлению» [11, с. 428].

Схоже, що Костомаров, а слідом за ним і деякі його біографи, немовби колекціонували випадки «нетипової» поведінки, вдаючись (свідомо чи ні) до романтичної стилізації. Нерідко виділяли фантазування як найважливіший чинник творення своєрідного простору свободи, у якому письменник міг «бути собою». І ця схильність до фантазування, поза сумнівом, відчутно впливала на його пошуки особистої й національної ідентичності та в різні періоди життя мала вияв в естетичних, наукових, а чи й навіть у захисних практиках – скажімо, на слідстві та у в'язниці.

Ще в московському пансіоні (у десятирічному віці) під впливом романів Вальтера Скотта він влаштовував рицарські турніри [20, с. 25]. В університеті спершу (коли квартирував у професора-класика Петра Сокальського) захопився античністю й розігрував сцени з «Іліади» та писав поезії в античному дусі [11, с. 439], а згодом, щоб глибше осягнути суть церковного обряду, «служив у своїй кімнаті утрени й вечірні» [8, с. 213]. А ще якось викликав на дуель більш щасливого суперника в коханні, адже той після нетривалих стосунків покинув у «несчасті й нужді» дівчину, котра була для Костомарова, як він сам зізнався, «донною Ельвірою» [20, с. 26].

Олександр Корсун розповів, як одного разу із суто терапевтичною метою мусив викупити в Костомарова книги Гофмана, що спричиняли в екзальтованого читача нервові розлади зі слуховими й зоровими галюцинаціями («...з Гофманом полишили мученика й галюцинації» [8, с. 204].

Сучасники звертали увагу на помітну залежність Костомарова від книжних зразків переважно романтичного штибу. Зазвичай максимально активізуючи уяву й фантазування, він майже цілком зосереджувався на емоційному засвоєнні певної літературної чи наукової теми, а це неминуче потребувало мобілізації всіх душевних ресурсів: «...за свідченнями людей, які зустрічали Костомарова в різні періоди його життя, він завжди, так би мовити, переживав подію, яку в цей час вивчав» [15, с. 202].

Емоційно сприймаючи і глибоко переживаючи події минувшини, Костомаров не тільки залучав фантазування, а й, траплялося, супроводжував його практичною реконструкцією окремих атрибутів давнини. «Він навіть намагався, – відзначив Семевський, – наочно відтворювати деякі особливості побуту тієї або іншої епохи: то відновлював язичницькі обряди, і не лише коли займався слов'янською міфологією, а й у більш пізній час, то просив виготовити йому старовинний мед, рецепт якого він відшукав у творі мандрівника-іноземця XVII ст., то в бесіді з приятелями надзвичайно точно зображував різних історичних осіб...» [15, с. 202].

Григорія Вашкевича якось вразила «театральна» поведінка Костомарова під час відвідин музею: здивувало, зокрема, «із яким запалом став він поступово перевтілюватись немов у якогось бояна чи барда, зображувати перед нами воїнів і вождів часів Полтави, Хотина, Ставучан, Кагула...» [2, с. 31].

Одне слово, розвинена уява помітно впливала навіть на його щоденну поведінку та сприйняття реальності: зокрема, єднала книжні романтичні «два світи» із практичною

площиною організації наукових історичних студій.

Чи не найбільш показовим у цьому контексті є випадок «реконструкції», який прокоментував сам Костомаров: «Я имел случай быть свидетелем мрачной сцены смертной казни преступника Каракозова, совершенной 2 сентября на Смоленском поле. Я решился пойти на это потрясающее зрелище для того, чтобы быть однажды в жизни очевидным свидетелем события, подобные которому мне беспрестанно встречались в описаниях при занятии историей» [11, с. 609].

Спостерігаючи за стратою Каракозова, письменник намагався зберегти в пам'яті всі деталі й подробиці, а для цього спеціально (за годинником) фіксував тривалість окремих етапів процесу («Я посмотрел на часы и заметил, что в продолжение четырех минут повешенный кружился в воздухе, бил ногою об ногу и как бы силился освободить связанные руки...» [11, с. 610].

Уважний і спостережливий, Костомаров вельми нарікав на непомірні розцінки, встановлені владою для «глядачів» («...продавались довольно дорогою ценою скамьи, с которых удобно было видеть совершаемую казнь» [11, с. 609].

При всій нервовості й емоційності він не був аж таким стереотипно непрактичним ученим-диваком. Хоча й поет-романтик, але насамперед людина науки і школи, попри природну нервовість та імпульсивність, умів добре продумувати та планувати свої вчинки, однак сторонні здебільшого сприймали його як дивака. Наприклад, коли писав магістерську дисертацію, діяв за чітко встановленим планом: самостійно збирав народні пісні, що їх уважав цінним історичним джерелом – основою свого дослідження. І тоді багато хто навіть з університетської корпорації поставився до нього з неабияким упередженням: «З метою ближчого вивчення народу він блукав по слободах і шинках, а в той час це здавалось настільки незвичним і дивним, що деякі вчені й поважні люди вважали його якимось «блаженим» [9, с. 285].

В особі Костомарова з його пристрасстю до фантазування яскраво виявився своєрідний тип «ученого-поета» або «поета-вченого» (насправді важко обрати точніше визначення). У харківському культурному колі першої половини XIX ст. він не був аж таким винятковим: недарма сучасники писали про «літературний напрям науки» та «літературний настрій» харківських студентів [5, с. 113]. Скажімо, до того самого кола вчених і водночас поетів-романтиків належали приятелі Костомарова – Ізмаїл Срезневський та Амвросій Метлинський. Їх також цікавили й надихали романтична поезія, історія і фольклор – переважно в ширшому контексті популярних на той час слов'янських студій.

Коментуючи колишнє досить поширене захоплення «слов'янською взаємністю», Костомаров в автобіографії зауважив: «Надобно сказать, что то было время, когда сознание этой идеи было еще в младенчестве, но зато отпечатывалось такою свежестью, какую она уже

потеряла в близкое к нам время, чем тусклее она представлялась в головах, чем менее было обдуманых образов для этой взаимности, тем более было в ней таинственности, привлекательности...» [11, с. 474].

У Харкові чи не головним ентузіастом «слов'янської ідеї» був Срезневський. При цьому він виявив себе дуже активною й підприємливою людиною з дослідницьким хистом, поетичним обдаруванням та неабиякою практичною жилкою. Успішний літературно-науковий проєкт, яким стала «Запорожская старина», відчутно посприяв у його науковій кар'єрі. До односторонніх і послідовників Срезневського належав тоді й Костомаров, щоправда, слов'янський, зокрема й український фольклор привабив його більшою мірою як історичне джерело.

Збирання й дослідження народних пісень вимагало доброго володіння українською мовою – у Харкові Костомаров розпочав її вивчати за прозовими творами Григорія Квітки, з яким був знайомий особисто. У той самий час він зійшовся з деякими місцевими поетами. Літературне товариство романтиків сприяло глибшому зануренню в культурну атмосферу, що її намагався реконструювати, досліджуючи козацьку добу. У цьому товаристві ігрове переживання минулого не лише заохочували: воно виявлялось (звичайно, у неформальному, приватному спілкуванні) навіть у дрібницях, зокрема в доборі запорозьких прізвиськ та літературних псевдонімів. Для прикладу: Якову Кухаренкові належить «Сказаніє до поважних панов Глоби, Могили, Риштаки, Харсуна, Покритки, Кучерявого і панича Лип-Шапки». Тут Глоба – Срезневський, Могила – Метлинський, Риштака – Костомаров, Харсун – Корсун, Покритка – Костянтин Сементовський, панич Лип-Шапка – Дмитро Запара [4, с. 112].

Олександр Корсун пригадав, як спершу доволі неоднозначно сприйняли українські поезії Костомарова в харківському літературному колі: «Раз приходит ко мне П. М. Кореницкий, сотрудник мой по изданию сборника, и со смехом тычет мне в руки тоненькую брошюрку. «Посмотрите-ка, Александр Алексеевич, как некоторые пишут по-наски! Ни по-русски, ни по-малороссийски: кто его зна по-якому?» Я просмотрел книжечку: это была «Ветка» Иеремии Галки» [8, с. 199].

Недостатне (навіть як на поета-початківця) володіння мовою не спиноло Костомарова (Іеремію Галку) у його літературних дослідях. Окрім двох невеличких поетичних збірок, у Харкові він опублікував два драматичні твори, написані на основі фольклорного матеріалу.

Це був не лише літературний дебют, а ще й по-справжньому важливий психологічний досвід відкриття й емоційного засвоєння народної пісенності, що відчутно вплинув на ідентичність письменника: «Меня поразила и

увлекла неподдельная прелесть малорусской народной поэзии, я никак и не подозревал, чтобы такое изящество, такая глубина и свежесть чувства были в произведениях народа, столь близкого ко мне и о котором я, как увидел, ничего не знал» [11, с. 447].

Натхненний «свіжістю почуттів» народних пісень, Костомаров з ентузіазмом історика-реконструктора й літератора-романтика заходився засвоювати фольклорні мотиви та інтерпретувати їх у власних поетичних екзерсисах. У драматургічному вираженні задуми його творів були напрощуд сміливими й амбітними. Народну пісню про Саву Чалого він намагався перетворити на історичну трагедію, а її героя потрактував дуже своєрідно – як на фольклорного персонажа – чи не в шекспірівському дусі. Епізод з української історії у п'єсі «Переяславська ніч» автор свідомо погодив із досвідом авторитетної античної драми, а саме – використав хор, «что придавало ей вид подражания древней греческой трагедии» [11, с. 454].

Поширені в добу романтизму вільні переробки (фальсифікати?) й наслідування народних пісень на кшталт тих, що трапляються в «Запорожской старине» Срезневського, постали внаслідок щирого прагнення їхніх авторів надати народному слову бажаної довершеності: мовляв, у такій, адаптованій до нових культурних потреб версії повніше і яскравіше розкривається «загадкова народна душа». Прикметно, що творча й наукова активність Костомарова мала у своїй основі ще й цю естетично обумовлену психологічну мотивацію.

Узагалі романтики були схильні поза зовнішньою картиною простонародного життя вирізняти ідеалізований образ народу – для цього пісні, звичайно, підходили якнайліпше, адже дозволяли дистанціюватися від приземленої щоденності як чогось такого, що, нівелює «правдивий» погляд. Та й навіть творчо працюючи з фольклорним матеріалом, романтики нерідко (у більшій чи меншій мірі) піддавали його цензуруванню, приміром, колективному звичаєвому праву протиставляли свободу романтичної індивідуальності.

У своїх народознавчих пошуках поет та історик Костомаров фактично переніс романтичний індивідуалізм на весь народ із його «неповторним характером» та особливою історичною місією, обґрунтувавши все аж надто простою аналогією: «Всякий народ имеет в себе что-то определенное, касающееся более или менее каждого из тех лиц, которые принадлежат народу. Это народный характер, по которому целая масса может быть рассматриваема, как один человек» [10, с. 47].

Засвоєне ще в харківський період уявлення про національний характер та етнічну спільноту як романтичну «індивідуальність» згодом підготувало Костомарова до подальшого важливого кроку – осмислення й емоційного прийняття ідеологічного потенціалу «Книг народу польського і польського пілігримства» Адама Міцкевича і створення зрештою «Книги буття українського народу», що

потрапила до нашої інтелектуальної історії вже як політична програма Кирило-Мефодіївського братства.

Не випадково, коментуючи дискусії, що точилися на «магістерській квартирі» у Харкові, поляк Фелікс Неслуховський засвідчив, що на початку 40-х років Костомаров у приятельському колі обговорював питання слов'янської федерації [13, с. 137]. Прикметно, що саме тоді він відкрив для себе й Шевченкову поезію – у спогадах Корсуна зберігся у зв'язку з цим цікавий, майже анекдотичний епізод: «Раз идем мы с Николаем Ивановичем в собор на архиерейскую службу и заходим к Апарину в книжную лавку. Спрашиваем, нет ли чего новенького? Апарин подает тонкую книжечку – «Кобзарь». Мы присели на лавку да и просидели не только обедню – и самый обед: всю книгу прочитали...» [8, с. 207].

Костомаров одразу сприйняв поезію Шевченка з великим піднесенням, адже поява геніальної Шевченкової творчості докорінно змінювала формат усього українського романтизму: надавала глибшого сенсу фольклорним стилізаціям харківських романтиків, виводячи їх поза межі студентських альбомних та літературно-наукових експериментів. Відтак набувала нової якості й іншого масштабу стратегічна перспектива літератури: від вивчення народної пісенної традиції, що поступово занепадає, до творчого осягнення вищого сенсу буття народу та його історичної місії.

Харківський період став для романтика Костомарова визначальним, адже тоді він обрав кар'єру вченого і прийняв покликання письменника. Література й наука, ці яскраві чинники його самоусвідомлення, тісно взаємодіяли й зазвичай доповнювали один одного, надовго зафіксувавши в його особистісному профілі сталий інтерес до українського історичного й фольклорного матеріалу та й навіть обумовили вибір певної наукової проблематики. Уже в немолодих літах Костомаров зізнавався: «А хотелось бы не

умереть, не окончив совершенно истории Гетманщины, над которой стал трудиться еще в харьковские времена» [8, с. 217]. Те саме і щодо фольклору: на схилі літ він мав намір повернутися до початків своєї наукової праці: «Когда-то в Харькове в 1844 г. напечатал я «Об историческом значении народной русской поэзии». С чего начал я свою литературную деятельность, тем, вероятно, и окончу» [8, с. 219].

Хоча свій український інтерес Костомаров тісно погоджував зі слов'янським, а проте для нього цей інтерес став однією з вагомих підстав власне української ідентичності. Вона кристалізувалась поволі й поступово – від наукового зацікавлення народною стихією й емоційного захоплення нею до подальшого вже цілком свідомого і тривалого зв'язку з українською національною спільнотою.

Важливо, що Костомаров завжди покладався на силу ідей: був поетом і науковцем, мрійником, а не прагматиком. Навіть деякі його суто практичні кроки з відтворення побуту минулого та збирання народних пісень слугували найперше для верифікації наукових і творчих задумів – своєрідне «реконструкторство» дозволяло уявно долати значні часові відстані й супроводжувало психологічні метаморфози, що їх переживав, «перевтілюючись» у процесі пізнання.

Вишпекана поетом-романтиком Костомаровим ідея «слов'янської федерації», брутально переведена жандармами в зовсім не романтичну утилітарну площину таємної змови, неминуче втрачала для нього свою колишню привабливість. На слідстві генерал Леонтій Дубельт кричав і погрожував усіма карами, всерйоз вимагаючи зізнань про якісь величезні гроші, що їх «змовники» нібито одержали від польських заколотників [17, с. 140]. Костомаров пригадував цей епізод як один із найбільш травматичних: можливо, звідси й походить той психологічний чинник, що згодом змусив його категорично заперечувати існування саме «такого» товариства.

Осмилення особистісного самовираження поета й науковця Миколи Костомарова в київський період його діяльності може стати завданням для подальшого дослідження.

Література

1. Блик О. Формування світогляду Миколи Костомарова крізь призму біографічного методу. *Дивослово*. 2015. №2. С. 48–52.
2. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. *Киевская старина*. 1895. №4. С. 34–62.
3. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
4. Д-ський [Дроздовський В.]. Кухаренко як літературний діяч. *Червоний шлях*. 1928. №5/6. С. 107–128.
5. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестник Европы*. 1874. №1. С. 75–115.
6. Калуга В. Ідентичність та самоідентичність в соціальному бутті людини. Ніжин : ПП Лисенко М., 2014. 412 с.
7. Козачок Я. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). Київ : НАУ, 2004. 352 с.
8. Корсунов А. Н. И. Костомаров. *Русский архив*. 1890. №10. С. 199–221.
9. Костомаров. *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884)*. Киев, 1884. С. 283–297.

10. Костомаров М. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
11. Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. Київ : Либідь, 1990. 736 с.
12. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность. *Киевская старина*. 1883. №2. С. 221–234.
13. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний. *Исторический вестник*. 1890. Т. 40. С. 116–153.
14. Рікер П. Сам як інший. Київ : Дух і Літера, 2002. 458 с.
15. Семевский В. Николай Иванович Костомаров. *Русская старина*. 1886. №1. С. 181–212.
16. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.
17. Стороженко Н. Кирилло-мелодієвські заговорники. Николай Иванович Гулак. *Киевская старина*. 1906. №2. С. 135–152.
18. Удод О. Образ Миколи Костомарова у сучасному інформаційному та освітньому просторі України. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 28. С. 11–23.
19. Шандра В. Наукова кар'єра Миколи Костомарова. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2018. Вип. 28. С. 24–36.
20. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове. *Киевская старина*. 1890. №1. С. 22–34.
21. Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров : до 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова. Київ : Либідь, 2018. 304 с.

References

1. Blyk O. Formuvannya svitoglyadu My'koly' Kostomarov kriz' pry'zmu biografichnogo metodu. *Dy'voslovo*. 2015. #2. S.48–52.
2. Vashkevich G. Iz vospominanij o Nikolae Ivanoviche Kostomarov. *Kievskaja starina*. 1895. №4. S. 34–62.
3. Gonchar O. My'kola Kostomarov : postat' istory'ka na tli epoxy'. Ky'yiv : Instytut istoriyi Ukrainy' NAN Ukrainy', 2017. 274 s.
4. D-s'ky'j [Drozdovs'ky'j V.]. Kuxarenko yak literaturny'j diyach. *Chervony'j shlyax*. 1928. #5/6. S. 107–128.
5. De-Pule M. Har'kovskij universitet i D. I. Kachenovskij: kul'turnyj ocherk i vospominanija iz 40 h godov. *Vestnik Evropy*. 1874. №1. S. 75–115.
6. Kaluga V. Identy'chnist' ta samoidenty'chnist' v social'nomu butti lyudy'ny'. *Nizhy'n : PP Ly'senko M.*, 2014. 412 s.
7. Kozachok Ya. Ukrayins'ka ideya: z vuz'koyi stezhky' na shy'roku dorogu (xudozhnya i naukovo-publicy'sty'chna tvorchist' My'koly' Kostomarov). Ky'yiv : NAU, 2004. 352 s.
8. Korsunov A. N. I. Kostomarov. *Russkij arhiv*. 1890. №10. S. 199–221.
9. Kostomarov. *Biograficheskij slovar' professorov i prepodavatelej imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev, 1884. S. 283–297.
10. Kostomarov M. Slov'yans'ka mifologiya : vy'brani praci z fol'klory'sty'ky' j literaturoznavstva. Ky'yiv : Ly'bid', 1994. 384 s.
11. Kostomarov N. Istoricheskie proizvedenija. Avtobiografija. Kiiv : Libid', 1990. 736 s.
12. Kostomarov N. P. A. Kulish i ego poslednjaja literaturnaja dejatel'nost'. *Kievskaja starina*. 1883. №2. S. 221–234.
13. Nesluhovskij F. Iz moih vospominanij. *Istoricheskij vestnik*. 1890. T. 40. S. 116–153.
14. Riker P. Sam yak inshy'j. Ky'yiv : Dux i Litera, 2002. 458 s.
15. Semevskij V. Nikolaj Ivanovich Kostomarov. *Russkaja starina*. 1886. №1. S. 181–212.
16. Smit E. Nacional'na identy'chnist'. Ky'yiv : Osnovy', 1994. 224 s.
17. Storozhenko N. Kirillo-mefodievskie zagovorshhiki. Nikolaj Ivanovich Gulak. *Kievskaja starina*. 1906. №2. S. 135–152.
18. Udod O. Obraz My'koly' Kostomarov u suchasnomu informacijnomu ta osvith'omu prostori Ukrainy'. *Istoriografichni doslidzhennja v Ukraini*. 2018. Vy'p. 28. S. 11–23.
19. Shandra V. Naukova kar'jera My'koly' Kostomarov. *Istoriografichni doslidzhennja v Ukraini*. 2018. Vy'p. 28. S. 24–36.
20. Junge E. Vospominanija o N. I. Kostomarov. *Kievskaja starina*. 1890. №1. S. 22–34.
21. Yas' O. Bagatoly'ky'j My'kola Kostomarov : do 200 richchya vid dnya narodzhennja My'koly' Kostomarov. Ky'yiv : Ly'bid', 2018. 304 s.

Борзенко Александр Иванович, доктор филологических наук, профессор кафедры истории украинской литературы, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина (площадь Свободы, 4, Харьков, 61022, Украина); e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>

Olexander Borzenko, Doctor of Philology, Professor of the Department of History of Ukrainian Literature of V. N. Karazin Kharkiv National University (Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine); e-mail: borzenko-o@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-4145-2375>